

doi Jang Nāmeḥ ye Muhammad ibn al-Hanafiyya or Museyyeb-Nāmeḥ?

(A response to the ambiguity of a multiple title of a narration by Abu Taher Tarsusi with a codicology approach)

 Milad Jafarpour¹

Submitted: 02-06-2023 Revised: 09-06-2023 Accepted: 10-06-2023 Published: 23-09-2023 pp.244-273

Abstract

Museyyeb Khozāi is the central character of the great and small manuscripts of Museyyeb-Nāmeḥ and is considered as the first avenger, an outstanding warrior and the commander of the bloodthirsty army, and Muhammad ibn al-Hanafiyya is also in charge of the leadership of the Shi'ism movement against the Umayyad dynasty, and A few more celebrities such as: Imām Zain al-Ābedin, Mukhtār Thaqfi And Ibrahim Ashtar are with them. So far, among the works of Abu Tāhir Tarsusi, Museyyeb-Nāmeḥ is the only known fictional text in which the two mentioned characters are present as twins, and they are martyred following the fulfillment of the revengers' claim of freeing the family of Imam Hussein from Yazid prison, returning the heads of the martyrs and punishing the criminals of Karbala. However, the lack of manuscript studies has caused some researchers to, without examining the manuscripts and only because of the observation of some titles such as: Jang Nāmeḥ ye Muhammad ibn al-Hanafiyya and similar ones in the manuscript indexes, without a certificate proving the validity of this claim and its attribution to Tarsusi. After introducing and examining several important manuscripts of Jang Nāmeḥ ye Muhammad ibn al-Hanafiyya and Mokhtār-nāmeḥ, the results indicate that, in connection with the topic of revenge against the criminals of Karbala, not only there is no independent narrative with the title of Jang Nāmeḥ ye Muhammad ibn al-Hanafiyya, but there are also manuscripts with the same titles in the catalogues is also considered as the great writing of Museyyeb-Nāmeḥ. The scribe or the library expert, due to the lack of recognition of Masayib-Nāmeḥ and the presence of Muhammad ibn al-Hanafiyya or other famous characters in the narrative, was influenced by the prominence of their

1. Assistant Professor of Persian language & literature, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Razavi Khorasan Province, Iran. **Email:** m.jafarpour@hsu.ac.ir

Studies

Original Paper

Report and Review

names in the history of Islam compared to Museyyeb Khozāi, and was forced to name the mentioned manuscript with multiple similar titles that Among them, Jang Nāmeḥ ye Muhammad ibn al-Hanafiyya is more prominent. For the first time, the current research has explained such a common mistake with a codicology approach.

Keywords

Abu Tāhir Tarsusi, Museyyeb-Nāmeḥ, Jang Nāmeḥ ye Muhammad ibn al-Hanafiyya, Similar titles, authenticity of manuscripts.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

References

- Abbasi, Manzur Ahsan, Detailed Catalog of Persian Manuscripts: Punjab Public Library Lahore, Lahore, D. Idle Printing Works, 1963.
- Aydanlu, Sajjad, "Abu Taher Tarsusi/Tartusi Did Not Render the Shahnameh into Prose (Clarification of a Mistake in the Catalog of Manuscripts)," in Hazrat Simurgh (Twenty-five Articles and Notes on the Shahnameh and Iranian Epic Literature), Tehran, Dr. Mahmoud Afshar, 2nd edition, pp. 23-32, 2017.
- Baqi Muhammad ibn Maulana Yusuf, Iskandarnamah, edited by Hossein Esmaeili, 1st edition, 2 volumes, Tehran, Moein, 2013.
- Collection of Stories, Manuscript No. (87146), National Archives and Library of the Islamic Republic of Iran, Date of Writing: 1238 AH.
- Farajollahi, Rahim, "Structural and Content Analysis of Shiite Epic Poetic Tales," PhD dissertation in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Supervisor: Gholamhossein Sharifi Valdani, 2019.
- _____, A Study on the Antiquity and Authenticity of the Jangnamahs of Muhammad Hanifiyah," Bostan-e Adab Poetry Research Quarterly, University of Shiraz, Vol. 12, No. 3, pp. 159-186, 2020.
- Imamnameh (Poetry), Manuscript of the Punjab University Library, Lahore, No. (7805/60 - H), Date of writing: 13th century AH?, Number of folios: 368 pages.
- Jangnamah of Muhammad Hanifiyah and Poems, Manuscript of the Library of the Islamic Consultative Assembly, No. (20675).
- Jangnamah of Muhammad Hanifiyah, Manuscript of the Punjab Public Library, Lahore, No. (9241).
- Literature Group, "Abu Tahir Tarsusi," The Great Islamic Encyclopedia, supervised by Kazem Mousavi Bojnourdi, Vol. 5, Issue 2, Tehran, Center for the Great Islamic Encyclopedia, pp. 646-647, 1378 SH.
- Manzavi, Ahmad, Joint Catalog of Persian Manuscripts in Pakistan, Vol. 6, Issue 1, Lahore, Center for Persian Research of Iran and Pakistan, 1365 SH.
- Manzavi, Ahmad, Joint Catalog of Persian Manuscripts in Pakistan, Vol. 4, Issue 1, Lahore, Center for Persian Research of Iran and Pakistan, 1364 SH.
- Massé, Henri, "ABŪ TĀHIR TARSŪSĪ," The Encyclopedia of Islam, edited by H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, & others, Vol. 1, 1st Ed., Leiden, Brill, 1986.
- Story of Muhammad Hanifiyah, Manuscript No. (30400), National Library and Archives Organization of the Islamic Republic of Iran, undated.
- Story of the Prophet's Battles (Prose), Manuscript of the Ganjibakhsh Library, Islamabad, No. (2/1990), Date of writing: 1267 AH, Number of folios: 169 pages.
- Tarsusi, Abu Tahir, The Epic of the Abyssinian Quran, edited by Milad Jafarpoor, 2 vols, 1st ed., Tehran, Scientific and Cultural Publications Company, 1395 SH.
- _____ and others, Manuscript of Mukhtarnama No. (340), Library of the Faculty of Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Date of Writing: 1252 AH.
- _____, The Heroic Epic, edited by Abbas Parsatalab, 1st ed., Tehran, Khamoosh, 1398 SH.

Studies

Original Paper

Report and Review

- _____ , Abu Muslimnameh, edited by Hossein Esmaeili, 4 volumes, 1st edition, Tehran, Moein, Ghatreh and French Society of Iranology, 2001.
- Vars Bukhari, Mohammad Baqai and Abu Tahir Tarsusi, Masibnama, edited by Milad Jafarpoor, 3 vols, 1st ed., Tehran, Dr. Mahmoud Afshar and Sokhan, 1398 SH.
- Zulfaqari, Hasan and Bahador Bagheri, Iranian Heroic Legends, Vol. 2, 1st edition, Tehran, Khamoosh, 2020.

doi جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه یا مسیب‌نامه؟

(پاسخ به ابهام عنوانی چندگانه از یک روایت ابوطاهر طرسوسی با رویکرد نسخه‌شناختی)

میلاذ جعفرپور^۲

از صفحه ۲۴۴ تا صفحه ۲۷۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۱

چکیده

مسیب خُزاعی شخصیت محوری تحریرهای بزرگ و کوچک مسیب‌نامه بوده و نخستین منتقم، پهلوان برجسته و امیر لشکر خون‌خواه قلمداد می‌شود و محمد حنفیه نیز مناصب رهبری نهضت محبان علیه بنی‌امیه را بر عهده دارد و تنی چند از معاریف دیگر هم مثل: امام زین‌العابدین، مختار ثقفی و ابراهیم اشتر با آنان همراه‌اند. تا کنون در میان آثار ابوطاهر طرسوسی (سدهٔ ششم ه.ق.)، مسیب‌نامه تنها متن داستانی شناخته شده‌ای است که دو شخصیت یادشده در آن توأمان حضور دارند و در پی تحقق داعیهٔ منتقمان مبنی بر آزادسازی اهل بیت از بند یزید، بازگرداندن رئوس شهدا و مجازات قتل کربلا به درجهٔ شهادت نائل می‌شوند. با این حال، ضعف مطالعات نسخه‌شناختی، سبب شده تا برخی پژوهشگران بدون بررسی نُسَخ خطی و به صرف مشاهدهٔ برخی عناوین مثل: داستان / قصه / سیر / جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه و نظایر آن در فهرس نسخ خطی، اغلب قائل به وجود حماسهٔ مستقلی در ارتباط با قیام خون‌خواهان حسینی با عنوان «جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه» شوند، بدون آن‌که گواهی در اثبات صحت این ادعا و انتساب آن به طرسوسی به دست داده باشد. برآیندهای پژوهش حاضر پس از معرفی و بررسی چند دست‌نویس مهم از جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه و مختارنامه، حکایت از آن دارد که در پیوند با موضوع خون‌خواهی قتل کربلا، نه‌تنها روایت مستقلی با عنوان جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه وجود ندارد، بلکه دست‌نوشته‌های موسوم به همین عنوان در فهرس نسخ خطی نیز، تحریر بزرگ روایت مسیب‌نامه به شمار می‌روند و کاتب نسخه یا کارشناس کتابخانه به دلیل عدم شناخت مسیب‌نامه و حضور محمد حنفیه یا دیگر اعلام در روایت، تحت تأثیر

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، خراسان رضوی، ایران.

Email: M.jafarpour@hsu.ac.ir

برجستگی نام ایشان در تاریخ اسلام در مقایسه با مسیب خُزاعی قرار گرفته و ناچار از نامگذاری نسخ مذکور با عناوین چندگانه متشابه شده که از میان آن‌ها جنگ‌نامه محمد حنفیه برجستگی بیشتری دارد. پژوهش حاضر برای نخستین بار، با رویکرد نسخه‌شناختی به روشن‌گری درباره چنین سهوشایعی پرداخته است.

کلیدواژه‌ها

ابوطاهر طرسوسی، مسیب‌نامه، جنگ‌نامه محمد حنفیه، عناوین متشابه، اصالت دست‌نویس‌ها.

Cite this article: Milad Jafarpour. (2023) Jang Nāmeḥ ye Muhammad ibn al-Hanafiyya or Museyyeb-Nāmeḥ? (A response to the ambiguity of a multiple title of a narration by Abu Taher Tarsusi with a codicology approach). Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2, 244-273.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.172473>

۱. مقدمه

حماسه، یکی از انواع ادبی کهن ادب فارسی است که با زمینه‌های ملی، پهلوانی، دینی، تاریخی، عیاری و عاشقانه و در دو ماهیت زبانی نثر و نظم، مضمون جنگ را میان دو جبهه خیر و شر برجسته می‌کند. طرح کلی و ساختار رویدادهای حماسه به گونه‌ای سامان می‌یابد که کامیابی هر یک از طرفین در تحقق آرمان‌ها یا حیثیت برآمده از کارکرد پهلوانان، به منزله نام‌آوری انگاشته شده و نمودی محسوس از کهن‌الگوی جاودانگی در ناخودآگاه جمعی بشر محسوب می‌شود. حماسه در ادب فارسی متناسب با مقتضیات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، دگرگونی‌های صوری و محتوایی بسیاری در خود پذیرفته و پیامدهای این وضعیت در تنوع و تعدد متنی حماسه و شکل‌گیری جریان‌های مرتبط بدان، نمود آشکاری دارد و اهل تحقیق به منظور ارائه تعریفی جامع از حماسه و جریان‌شناسی حماسه‌های فارسی ناچار از مطالعات نسخه‌شناختی هستند. نسخه‌شناسی، یک از نخستین رویکردهای مدون متن‌شناسی است که از رهرو پژوهش‌های شرق‌شناسی، در ادب فارسی نیز مورد توجه واقع شده و در شناسایی متون حماسی و معرفی مشخصات محتوایی آن‌ها نقش قابل ملاحظه‌ای دارد. برخلاف حماسه‌های منظوم، حماسه‌های منثور فارسی با وجود اهمیت، قدمت بسیار و زمینه‌های متنوع، از آغاز چندان محل نقد و بررسی نبوده‌اند و شناخت فراگیری هم از هویت متنی و محتوایی آن‌ها حاصل نشده است. حماسه‌های دینی منثور فارسی از زمینه‌های جریان‌سازی است که یکی از پرمخاطب‌ترین زیرگونه‌های شاخص آن موسوم به «ادبیات انتقام»، سه حماسه مسیب‌نامه، مختارنامه و ابومسلم‌نامه را با روایات الحاقی پرشمار در بر می‌گیرد. از سه‌گانه‌های

یادشده، مسیّب‌نامه در میان اهل تحقیق کمتر شناخته شده و همین امر سبب شده دست‌نویس‌های آن با عنوان‌های متشابهی در پژوهش‌ها معرّفی شوند که از مهم‌ترین مصادیق آن می‌توان به «جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه» اشاره کرد. پژوهش حاضر به دنبال بررسی بیشتر این مسأله و پس از بررسی‌های نسخه‌شناختی چند دست‌نویس از جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه، عدم صحت عناوین چندگانهٔ حماسهٔ مسیّب‌نامه را تأیید می‌نماید.

۱-۱. تعریف مسأله

بررسی فهرس نسخ خطی نشان می‌دهد که شمار عناوین آثار منتسب به ابوطاهر طرسوسی قابل توجه و متعدّد است. در این میان، برخی از متون روایات منتسب به ابوطاهر، مثل داراب‌نامه، قران حبشی، قهرمان‌نامه و ابومسلم‌نامه، پس از نسخه‌شناسی و بررسی پاره‌ای از مهم‌ترین دست‌نویس‌ها، صحت استقلال موضوعی آن‌ها از یکدیگر به اثبات رسیده و منتشر شده‌اند. اما هنوز متن برخی از دیگر روایات این شمار که گاه عنوان‌های چندگانهٔ متشابهی نیز دارند، منتشر نشده است و پژوهشگران هم بدون ارزیابی اوراق همین نسخ، یا بررسی صحت و سقم عناوین متشابه منتسب با محتوای روایات و مقایسهٔ آن‌ها با آثار منتشره، فقط بر اساس عنوانی که کارشناس کتابخانه به صرف وجود نام ابوطاهر در جایگاه راوی در دست‌نویس‌ها بدان الحاق کرده، قائل به روایت‌های مستقلی از ابوطاهر طرسوسی هستند.

یکی از مصادیق این بحث، روایتی با عنوان‌های «قصه، داستان، سیر یا جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه» است. هنوز پژوهش مستقلی در رابطه با شناسایی روایات منسوب به محمد حنفیه با رویکرد نسخه‌شناختی انجام نشده است، اما پژوهشگران روایات ابوطاهر هم بدون توجه به چنین فقری، تنها به صرف ذکر این عنوان در فهرس نسخ خطی و قید نام ابوطاهر طرسوسی در متن نسخ آن، معتقدند که در رابطه با موضوع خون‌خواهی امام حسین^ع حماسهٔ دینی مستقلی ذیل عنوان جنگ‌نامهٔ محمد حنفیه موجود است، ولی هنوز گواه و سندی برای اثبات این مدعا ارائه نکرده‌اند. بی‌توجهی بدین مسأله پیامدهای دیگری نیز به دنبال داشته و همین دست محققان در معرّفی آثار ابوطاهر طرسوسی و در ارتباط با موضوع خوان‌خواهی واقعهٔ کربلا، به تبع عناوین چندگانهٔ فهرس نسخ خطی، قائل به وجود روایت‌های مستقل دیگری با نام جنگ‌نامهٔ امام زین‌العابدین و مقتل حسینی نیز شده‌اند.

۱-۲. پرسش و فرضیهٔ پژوهش

الف) ابوطاهر طرسوسی در ارتباط با مسألهٔ خون‌خواهی محبّان اهل بیت از قاتلان امام حسین، روایت مستقلی

با عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه تألیف کرده است و دست‌نویس‌های موسوم به عنوان اخیر هم، چنین حدسی را تأیید می‌کنند؟

ب) احتمال دارد که روایت مسیب‌نامه، بر اثر عدم شناخت کافی کارشناسان نسخه‌شناسی کتابخانه‌ها سهواً با عناوین چندگانه متشابه دیگری معرفی شده باشد؟

در پاسخ بدین پرسش‌ها فرضیه‌ای که در این پژوهش به اثبات رسیده آن است که ابوطاهر طرسوسی در رابطه با موضوع خون‌خواهی واقعه کربلا، تنها یک روایت مستقل با عنوان مسیب‌نامه تألیف کرده است و وجود عناوین چندگانه متشابه، ابهامی ناآگاهانه بوده که به واسطه عدم ارزیابی نسخه‌شناختی در تحقیقات شایع شده است.

۳-۱. ضرورت تحقیق

در روش تحقیق، بیان احتمال قابل ملاحظه است، اما اعتنای بدون ارزیابی بدان، محلی از اعتبار ندارد و بایستی نخست آن را به اثبات رساند و سپس دامنه اطلاقش را گسترش داد، اگرچه پیامدهای حدسی که صحت آن هنوز به تأیید نرسیده، سال‌ها پرسش پژوهشگرانی خواهد شد که نسبت بدان بی‌تفاوت هستند اما در پی تکرار آرام‌آرام به آن اعتقاد پیدا می‌کنند و چه بسا که در بُعدی وسیع‌تر گاه محققان همان حدس اثبات‌ناشده را دست‌آویزی برای طرح گمانه‌زنی‌های دیگر قرار دهند و سلسله چنین برآیندهایی، به مرور، یک حوزه مطالعاتی را از اعتبار علمی ساقط می‌کند.

چند دهه پیشتر و در ارتباط با واقعه کربلا، در فهرس نسخ خطی دو حماسه منثور مسیب‌نامه و جنگ‌نامه محمد حنفیه به ابوطاهر طرسوسی نسبت داده شده بود و این انتساب مدت‌ها در تحقیقات مطرح شد، اما مسأله استقلال یا تشابه موضوعی هر دو روایت نه‌تنها به منزله ابهامی محل توجه و ارزیابی واقع نشد، بلکه مدتی بعد هم این ابهام در عنوانی دوگانه، زمینه طرح عناوینی چندگانه از یک روایت طرسوسی را فراهم آورد. در این مسیر، مصحح ابومسلم‌نامه که تا پیش از انتشار تحریر بزرگ مسیب‌نامه، دست‌نویس‌های آن را مطالعه نکرده بود و لذا از ارتباط طرح و پیرنگ مسیب‌نامه با ابومسلم‌نامه هم اطلاع نداشت، برخی تحریرات مسیب‌نامه را بنا بر حدسی به عنوان روایتی مستقل در نظر گرفت و با عناوین دیگری چون: جنگ‌نامه محمد حنفیه، جنگ‌نامه امام زین‌العابدین و مقتل حسینی معرفی کرد و تا امروز، همین اشارات، برای مدت بیش از دو دهه هم‌چنان در پژوهش‌ها تکرار

می‌شود. در این بخش، برای تأکید بر ضرورت پژوهش در اثبات نادرستی این حدس، ابتدا موارد آن نقل شده و در بحث اصلی با رویکرد نسخه‌شناختی به عدم صحت آن‌ها اشاره شده است:

۱-۳-۱. جنگ‌نامه محمد حنفیه

حسین اسماعیلی در مقدمه ابومسلم‌نامه، نسخه‌ای منشور از مسیب‌نامه را بدون بررسی و صرفاً بنا بر اظهار نظر کارشناس کتابخانه عمومی پنجاب پاکستان تحت عنوان جنگ‌نامه منظوم محمد حنفیه معرفی می‌کند: «جنگ‌نامه محمد حنفیه، به شماره ۹۲۴۱، در کتابخانه عمومی شهر پنجاب، اثری است منظوم از ابوطاهر علی بن اسماعیل ترطوسی و تنها نسخه آن در فهرست احمد منزوی معرفی شده است. از آن‌جا که تنظیم‌کننده فهرست اطلاعات چندانی نداده است، نمی‌دانیم که نظم اثر نیز از ابوطاهر است، یا شاعری آن را از روی روایت ابوطاهر به نظم کشیده است» (اسماعیلی، ۱۳۸۰: ۷۹/۱).

۱-۳-۲. جنگ‌نامه امام زین‌العابدین یا محمد حنفیه

اسماعیلی در ادامه معرفی روایت‌های ابوطاهر طرسوسی، نسخه دیگری از مسیب‌نامه را که در کتابخانه دانشگاه فردوسی با نام مختارنامه معرفی شده است، ذیل عنوان جنگ‌نامه امام زین‌العابدین یا محمد حنفیه قرار می‌دهد: «در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد نسخه‌ای وجود دارد که در فهرست آن کتابخانه به نام مختارنامه به ثبت رسیده است، این روایت هیچ قرابتی با مختارنامه شناخته شده‌ای که در دست است، ندارد و در واقع، جمع شدن گروهی از قهرمانان ادبیات شیعی در یک مکان و یک زمان است تا شکوه بیشتری به انتقام‌جویی و نابود کردن دشمنان و قاتلان شهدای کربلا داده شود. در این داستان، امام محمد حنفیه و امام زین‌العابدین نقش اساسی را به عهده دارند و در پیرامون آن دو پهلوانان ادبیات روایی شیعه، چون: زبیر خزاعی، مسیب غازی، مختار، ابراهیم اژدر، عبدالرحمن مالک، طوغان ترک و ... در برابر یزید و شمر و ابن‌زیاد و ملجم بن ملجم قرار می‌گیرند و حتی عیار حاضر در ابومسلم‌نامه، یعنی حید علیابادی نیز در این جمع حضور دارد. به هر حال، مختار در این‌جا نقش کمرنگی بازی می‌کند و بنابراین نامیدن داستان به اسم او چندان درست نیست و باید نام حقیقی داستان جنگ‌نامه امام زین‌العابدین و یا محمد حنفیه باشد. آغاز این نسخه (۱-ب) چنین است: اما راویان اخبار و ناقلان آثار و ... آورده‌اند که ابوالعلائی مغربی، ابوالحسن سماکشافی، ابوالمفحاء بن یحیی ازدی [ابومخنف]، ابوطاهر بن حسن بن علی بن موسی بن اسماعیل ترسوسی، اسعدکم الله فی الدارین، چنین روایت می‌کنند که ...» (همان: ۷۹/۱ - ۸۰).

۳-۳-۱. مقتل حسینی

مسیب‌نامه، تنها روایت طرسوسی در رابطه با موضوع خون‌خواهی کربلا قلمداد می‌شود که تراجم متعددی از آن، خصوصاً به ترکی، در کتابخانه‌ها موجود است. با این حال، مصحح ابومسلم‌نامه که اطلاعی از این امر نداشته، با تردید حدس می‌زند که روایت ترکی کتابخانه لس‌آنجلس با عنوان قراردادی مقتل حسینی، داستان مستقلی در ادبیات انتقام محسوب می‌شود: «در کتابخانه دانشگاه لس‌آنجلس، از جمله نسخه‌های ترکی، نسخه‌ای وجود دارد با عنوان مقتل حسینی، به شماره B132، از سده یازده و دوازده هجری که از زبان فارسی ترجمه شده و قدمت نسبی آن را می‌رساند. نخستین عنوان این نسخه چنین است: هذا نقل حسین، اولاد علی در وصف کربلا. راویان اخبار و ناقلان آثار، ابوبکر عراقی و سعید شامی و هشام اصفهانی و مشروعی بغدادی و ابوطاهر طوسی، رضی الله عنه، سوبلت روایت ایدرلر ... معلوم نیست که این نسخه ترجمه مسیب‌نامه است یا جنگ‌نامه محمد حنفیه؛ و یا یک داستان مستقل دیگری است. اما نکته جالب توجه این است که راویان این نسخه با راویان نسخه (ترکی - ۲) ابومسلم‌نامه با اختلاف ناچیز یکی هستند» (همان: ۸۰/۱).

۴-۱. پیشینه پژوهش

هانری ماسه در مدخل کوتاه ابوطاهر طرسوسی دانشنامه اسلام با احتیاط عمل کرده و از شمار روایت‌های متعدد منسوب بدو تنها به ذکر عنوان‌های داراب‌نامه، قهرمان‌نامه و قران حبشی بسنده کرده و به جنگ‌نامه محمد حنفیه اشاره‌ای نکرده است (ر. ک. ماسه، ۱۹۸۶: ۱۵۲/۱).

نخست بار مدخل ابوطاهر طرسوسی در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی بنا بر دست‌نویسی بررسی نشده که عباسی، کارشناس کتابخانه عمومی پنجاب آن را معرفی کرده، «جنگ‌نامه محمد حنفیه» را از مثنوی‌های حماسی و دینی وی به شمار آورده است (ر. ک. ۱۳۷۸: ۶۴۷/۵).

چنان که پیشتر اشاره شد، حسین اسماعیلی پژوهشگر دیگری است که بنا بر اشاره کارشناس کتابخانه عمومی پنجاب روایت احتمالاً منظومی با عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه را در ارتباط با واقعه عاشورا به ابوطاهر طرسوسی نسبت داده است (ر. ک. اسماعیلی، ۱۳۸۰: ۷۹/۱ - ۸۰).

پیرو فرضیه این پژوهش، سجاد آیدنلو در یادداشتی با عنوان «ابوطاهر طرسوسی / طرسوسی شاهنامه را به

نثر درنیاورده است، توضیح یک اشتباه در فهرست نسخ خطی» پس از بررسی دست‌نویس‌های شاهنامه منسوب به طرسوسی، عدم اصالت آن‌ها را مردود دانسته، زیرا نسخ مشتهر بدین عنوان در واقع همان روایت داراب‌نامه محسوب می‌شوند که بر اثر عدم شناخت صحیح بدین نام شایع شده بودند (ر. ک. آیدنلو، ۱۳۹۶: ۲۳-۳۲). حسین اسماعیلی نیز پس از مطالعه چندین دست‌نوشته اسکندرنامه یا تاریخ اسکندری منتسب به ابوطاهر طرسوسی، متوجه شد که تمامی آن‌ها به واقع همان روایت داراب‌نامه به شمار می‌روند که برخی از کارشناسان کتابخانه‌ها آن‌ها را به دلیل برجستگی نام اسکندر در روایت، اسکندرنامه نام نهاده‌اند (ر. ک. اسماعیلی، ۱۳۹۲: ۱۲۰-۱۱۹).

میلاد جعفرپور در مقدمه‌های دو حماسه قران حبشی (ر. ک. طرسوسی، ۱۳۹۵: ۲۳/۱ - ۲۴) و مسیب‌نامه (ر. ک. وارس بخاری، ۱۳۹۸: ۸۵/۱ - ۹۰) جنگ‌نامه محمد حنفیه را به تقلید از همین سهو شایع در گروه آثار ابوطاهر طرسوسی ذکر کرده، هر چند از احتمال یکی بودن موضوع آن با مسیب‌نامه نیز سخن به میان آورده است (ر. ک. طرسوسی، ۱۳۹۵: ۲۴/۱).

عباس پارسا طلب در مقدمه قهرمان‌نامه (ر. ک. طرسوسی، ۱۳۹۸: ۲۸ - ۲۹) و حسن ذوالفقاری در معرفی آثار ابوطاهر طرسوسی (ر. ک. ذوالفقاری و باقری، ۱۳۹۹: ۸۸۸/۲) از جنگ‌نامه محمد حنفیه در گروه آثار طرسوسی نام برده‌اند.

رحیم فرج‌اللہی در رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل ساختار و محتوای قصه‌های منظوم حماسی شیعی» به صورت روشمند و جزئی در رابطه با جنگ‌نامه‌های حضرت علی و محمد حنفیه روشنگری کرده است، اما به دلیل عدم دسترسی کامل به اهم دست‌نویس‌های جنگ‌نامه محمد حنفیه منسوب به ابوطاهر طرسوسی مندرج در فهرس نسخ خطی، نتوانسته ارزیابی صحیح و جامعی داشته باشد و همچون پژوهشگران سلف، بدون ارائه سندی، قائل به وجود دو حماسه مستقل با عنوان مسیب‌نامه و جنگ‌نامه محمد حنفیه در ارتباط با واقعه کربلاست و موضوع آن را ذیل گونه انتقامیه معرفی کرده است (ر. ک. فرج‌اللہی، ۱۳۹۸: ۱۶۰-۱۶۱، ۱۷۱-۱۷۴؛ همو، ۱۳۹۹: ۱۷۸).

۱-۵. روش پژوهش

پژوهش حاضر پس از تشریح جزئی مقدمات و تفهیم مسأله و ضرورت تحقیق آن در دو بخش سامان یافته است. نخست، در رابطه با تنوع گزارش‌های موسوم به جنگ‌نامه محمد حنفیه روشنگری شده و در بخش دوم، اهم

دست‌نویس‌هایی که ابهام چندگانگی عنوان مسیّب‌نامه در فهرس نسخ خطی را تأیید کرده، معرفی شده‌اند. از آن جایی که مشاهده تصاویر اوراق تمامی دست‌نویس‌های موسوم به جنگ‌نامه محمد حنفیه مقدور نیست، با توجه به شمار اوراق و پراکندگی آن‌ها در کتابخانه‌ها، تصاویر تحریرات بزرگ و کوچکی که پیشتر نظر دیگر محققان نیز بر پایه آن مطرح شده، یا از نظر حجم، قابل ملاحظه ارزیابی می‌شدند، فراهم آمده و در این پژوهش با رویکرد نسخه‌شناسی معرفی شدند.

۱-۶. هدف پژوهش

پژوهش نسخه‌شناختی حاضر با تمرکز بر دست‌نویس‌های موسوم به «جنگ‌نامه محمد حنفیه»، عدم اصالت و صحت چندگانگی عناوین مبهم مرتبط با مسیّب‌نامه را اثبات می‌کند. داده‌های موجود، حکایت از آن دارد که ابوطاهر طرسوسی در رابطه با نهضت‌های خون‌خواهی واقعه کربلا، حماسه منثور یا منظوم مستقلی با عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه تألیف نکرده و در حقیقت، مسیّب‌نامه بر اثر ناشناختگی و پی‌رفت اشتباه کارشناسان مراکز نسخ خطی با عنوان‌های مختلفی معرفی شده است.

۲. بحث اصلی

در این بخش، ابتدا ابوطاهر طرسوسی و به طور ویژه حماسه مسیّب‌نامه به اختصار معرفی شده‌اند و سپس با تمرکز بر فهرس نسخ خطی، تنوع موضوعی دست‌نویس‌های جنگ‌نامه محمد حنفیه بررسی شده است. در ادامه، با احصای دست‌نوشته‌های موسوم به عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه در فهرس نسخ خطی و مطالعه اهم موارد مرتبط با موضوع نهضت‌های خون‌خواهی پس از عاشورا، نادرستی انتساب این عنوان متشابه و اطلاق آن به مثابه یک اثر مستقل طرسوسی به اثبات رسیده است.

۱-۲. ابوطاهر طرسوسی

ابوطاهر محمد بن حسن بن علی بن اسمعیل بن موسی طرسوسی، راوی و حماسه‌پرداز بنام و شیرین سخن ادب فارسی در سده ششم ق. است که بنابر احتمالی اواخر روزگار غزنویان هند و دوره استیلای غوریان بر خراسان بزرگ را در فاصله سال‌های نیمه دوم سده پنجم تا اواخر دهه اول نیمه دوم قرن ششم هجری (۴۵۰-۵۵۰ق)، درک کرده است (ر. ک. طرسوسی، ۱۳۹۵: ۷۴/۱-۹۳). «بلاغت زبان، فصاحت گفتار و عذوبت معنا در روایت‌های ابوطاهر و علاقه و گرایش ذهنی وی به تاریخ پیش و پس از اسلام ایران و حجم شگفت‌دانش او در این

بستر، تردیدی در اصالت ایرانی و فارس‌زبان بودن او باقی نگذاشته، حال آن‌که هر قدر بیشتر در میان اوراق و نسخ روایات او سر می‌کشیم، در کیفیت طوسی، طرسوسی، طرطوسی، ترشیزی، کرکزی و کریزی یا گریزی خواندن وی درمی‌مانیم و همین امر مایه اظهار نظرهای فراوان و اغلب قابل ملاحظه و جهت‌سازی شده است» (ر. ک. طرطوسی، ۱۳۸۰: ۷۰/۱ - ۹۱). تا امروز، هیچ سند و نشانه‌ی متقنی از او و زندگانی‌اش به دست داده نشده و نام ابوطاهر، جز در نسخ آثارش، نه در کتب تذکره و تاریخ ادبی ایران بر جای مانده و نه در دفاتر و دواوین شعر فارسی ثبت شده است، حتی فهرست کاملی نیز از شمار روایت‌ها و آثار او در دست نیست. موضوع روایات داستانی ابوطاهر اغلب با دو دوره تاریخی ایران پیش از اسلام و اسلامی در ارتباط است و فهرست آثاری که تا کنون به ابوطاهر طرسوسی نسبت داده شده بسیار است، اما صحت اصالت چند مورد از آن‌ها به صورت قطعی به اثبات رسیده که عبارت‌اند از: داراب‌نامه، قهرمان‌نامه، قران حبشی، ابومسلم‌نامه و مسیب‌نامه (ر. ک. طرسوسی، ۱۳۹۵: ۱-۲۴؛ طرطوسی، ۱۳۸۰: ۱/۳۴۰). اما معدود دیگری از آثار هم با عنوان: «عیار‌نامه، تواریخ‌نامه، شاهنامه، جنگ‌نامه محمد حنفیه، جنگ‌نامه امام زین‌العابدین، مقتل حسینی و...» در زمره روایت‌های داستانی مستقل ابوطاهر طرسوسی قرار می‌گیرند، اما تا پیش از ارزیابی دقیق دست‌نویس‌های هر یک از آن‌ها، تأیید صحت اصالت و سپس انتساب آن‌ها به طرسوسی علمی نیست.

۲-۲. مسیب‌نامه

مسیب‌نامه، حماسه‌ای است در گزارش خروج یکی از اصحاب امام علی و حضرت حسنین^ع، با نام مسیب خزاعی و مصاف‌های او با یزید و دیگر کارگزاران اموی و مروانی. در واقعیت تاریخی، مسیب از هم‌پیمانان نزدیک سلیمان سرد خزاعی در نهضت توأبین است که بعدها در جایگاه قهرمان محوری یکی از روایات ادبیات انتقام مطرح می‌شود. آرمان قیام خون‌خواهان شیعی در مسیب‌نامه، سرکوب یزید و آزادی امام زین‌العابدین^ع و اهل بیت ایشان از بند و باز پس‌گیری رئوس شهدا و برگرداندن آن‌ها به مزار هر یک از ایشان است که تحقق این اهداف به شهادت مسیب و یارانش می‌انجامد. بیشتر پهلوانان و عیاران مسیب‌نامه والدین شخصیت‌های ابومسلم‌نامه محسوب می‌شوند، یا با حفظ آرمان خون‌خواهی قتل کربلا هم‌چنان در ابومسلم‌نامه نیز حضور پیدا می‌کنند و یا تحقق رویدادهایی از مسیب‌نامه در ابومسلم‌نامه وعده داده می‌شود، لذا مسیب‌نامه در جریان‌شناسی ادبیات انتقام، به منزله پیش‌درآمد ابومسلم‌نامه در نظر گرفته می‌شود. حماسه مسیب‌نامه تألیف ابوطاهر طرسوسی است و گزارش آن در تحریرهای کوچک و بزرگی فراهم آمده و داستان‌پردازان متعددی در اقصی نقاط جهان اسلام به

نقل آن اشتغال داشته‌اند، اما از شمار آنان تا کنون فقط تحریر بزرگ فرارودی محمدبقای وارس بخاری از مسیّب‌نامه به صورت قطعی شناسایی و منتشر شده است.

۲-۳. جنگ‌نامه محمد حنفیه

«جنگ‌نامه» ترکیب مصطلح نسبتاً جدیدی است که در ارتباط با عنوان گزارش منظوم یا منثور نبردهای برخی اعلام تاریخی یا داستانی به کار می‌رود. بررسی فهرس نسخ خطی و احصای دست‌نویس‌هایی که ذیل عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه معرفی شده‌اند، حکایت از آن دارد که عنوان یادشده بر سه گونه موضوعی اطلاق شده که عبارتند از:

۱-۲-۳. محمد حنفیه و معاشیق

برخی دست‌نوشته‌هایی که گزارش احوال نبرد محمد حنفیه را به دست داده‌اند، زمینه عاشقانه دارند و در جریان رویدادهای آن محمد حنفیه به جهت دل‌باختگی به شاه‌دختان و پهلوان بانوانی هم‌چون: «شعری، شمیمه، زین‌العرب و ذوفنون» با شوهران و خویشان آنان پیکار کرده تا این که به وصال می‌رسد و در ضمن وصال، کافران را هم به دین اسلام مشرف می‌کند (ر. ک. فرج‌اللهی، ۱۳۹۸: ۱۷۵ - ۲۲۲).

۲-۲-۳. محمد حنفیه و غزای کافران

گروه دیگری از جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه بدون آن که زمینه غنایی پررنگی هم داشته باشند، گزارش نبردهایی را به دست می‌دهند که در خلال آن‌ها محمد حنفیه همراه با حضرت حسنین و امام علی^ع به ترویج اسلام و پیکار با کافران پرداخته و چهره مجاهد و غازی به خود گرفته‌اند. از این شمار، می‌توان به نسخه مفصلی از نبردهای محمد حنفیه با کافران ذیل عنوان «داستان‌هایی درباره فرزندان حضرت علی و محمد حنفیه» در کتابخانه ملی ایران به شماره (۳۶۳۸۱) نگهداری می‌شود که ۳۴۱ برگ (۶۸۲ صفحه) داشته و حکایاتی به نثر و نظم را شامل می‌شود. کارشناس کتابخانه در معرفی آن آورده است: «داستان رشادت‌ها و جنگ‌های محمد حنفیه است که به نظم و نثر پرداخته شده است. برخی عناوین به این ترتیب است: مجلس چهارم جنگ کردن زلازل در مکه، رسیدن معدی بن عمر معدی کرب از راه مدینه، رسیدن محمد بن ابی بکر از راه مدینه، رسیدن حضرت امام حسن و امام حسین علیه‌السلام، عاشق شدن بختیار بر جمال رحیم، مجلس دوم شعر خواندن بختیار، مجلس ششم از کتاب زلازل، در مصاف آمدن محمد مقبول، حکایت مولف اخبار این داستان مقداد اسود چنین روایت

کند، در مصاف رفتن حضرت محمد حنفیه، رسیدن شاه مردان علی، شعر خواندن مالک ازدر، رفتن شاه مردان علی بکوه ام‌الجبال به طلب آب بر زبر کوه، آغاز داستان کرب عادی، بیا فصل داستان از سپاه اسلام بشنو، بیا فصل داستان از شاه زاده عمر علی شنو چون، حکایت حضرت عمر علی در آمدن بگذار و بیا فصل داستان از حضرت محمد حنفیه بشنو». هم‌چنین دست‌نوشته‌های دیگری از همین گونه جنگ‌نامه‌ها ذیل عناوین: «غزای امام محمد حنفیه با کافران» به شماره (۹۳۲۰) در کتابخانه ملی ایران، غزوات پیامبر «جنگ محمد حنفیه در نوزده سالگی با کافران» (داستان غزوات پیامبر، ۱۲۶۷: ۵۴-۲۲۲) و «جنگ ترکان با پادشاه حبش و گرفتار شدن امیرالمؤمنین محمد حنفیه» (امام‌نامه، قرن ۱۳ ق؟، ۳۰۰-۳۶۵) به ثبت رسیده است.

۳-۳-۲. محمد حنفیه و خون‌خواهی امام حسین ع

بنا بر اظهار نظر کارشناسان کتابخانه‌ها در فهرس نسخ خطی، بخش عمده‌ای از دست‌نویس‌های موسوم به جنگ‌نامه محمد حنفیه، طرف نسبت با گزارش نبردهای محمد حنفیه علیه قاتلان کربلا، فرزندان و اعوان آنان به خون‌خواهی امام حسین است. انبوهی از نسخ یادشده پربزرگ بوده و گاه نام ابوطاهر طرسوسی هم در آن‌ها ذکر می‌شود و برخلاف کتابخانه‌های ماوراءالنهر، شمار این قبیل نسخ با عناوین مبهم در کتابخانه‌های هندوپاک بسیار محسوس‌تر است. از آنجایی که ابوطاهر طرسوسی در ارتباط با موضوع نهضت‌های خون‌خواهی امام حسین ع تنها یک روایت مستقل با نام مسیب‌نامه تألیف کرده، به نظر می‌رسد که کاتبان و کارشناسان نسخ خطی کتابخانه‌های نواحی هندوپاک به دلیل عدم آشنایی با روایت مسیب‌نامه و در اثر برجستگی نام محمد حنفیه، امام زین‌العابدین و مختار و تحت تأثیر شهرت آنان، دچار سهو شده و دست‌نویس‌های مسیب‌نامه را با عنوان‌های جنگ‌نامه محمد حنفیه، امام زین‌العابدین یا مختارنامه ثبت کنند و این سهو موجب شده چند عنوان مبهم برای مسیب‌نامه شایع شود و بعدها، پژوهشگران هر عنوان را یک روایت مستقل در نظر بگیرند. این مسأله در حالی روی داده که از یک سو، روایت مستقلی در گزارش قیام مختار و فرزندش ملک‌ثابت با دست‌نویس‌های پرشمار موسوم به مختارنامه وجود دارد که به کلی متمایز از رویدادها و اهداف قیام مسیب‌نامه است و از طرف دیگر، هر چند که در مسیب‌نامه، علاوه بر مسیب، چهره‌های پرنام و آوزة دیگری هم مانند: امام زین‌العابدین، محمد حنفیه، مختار ثقفی، ابراهیم مالک اشتر، قثم بن عباس، پسران عمرو معدی کرب و ... در صف خون‌خواهان حسینی حضور دارند، اما مسیب تنها سرداری است که منشور قیام به نام او بوده و مأمور به خروج و خون‌خواهی است، لذا راوی نیز بر مسیب به عنوان شخصیت محوری داستان متمرکز شده و گزارشی از احوال او را در پیکار با قتلۀ کربلا به

دست داده که برشی از دوران تولد، کودکی، جوانی تا شهادت مسیب را در بر می‌گیرد و دیگر منتظران نام‌برده در سایه حضور مسیب و کردار او، هر یک نقشی را عهده‌دار می‌شوند. برخلاف مسیب، محمد بن حنفیه نه تنها در تمامی تحریرات بزرگ و کوچک حماسه مسیب‌نامه و نسخ چاپی آن از شخصیت‌های ثابت داستانی محسوب نمی‌شود، بلکه در اغلب تحریرات کوچک نیز به کلی از گزارش روایت حذف شده است و از نظر فنی، عدم حضور وی آسیبی هم به ساختار روایت نزده و محتوا دچار ابهام نشده است. یادآوری این مسأله بجاست که می‌توان غیبت محمد حنفیه را در نسخ مسیب‌نامه به تفاوت نوع رویکرد مذهبی شیعی، کیسانی و یا زیدی کاتب، نقال و مخاطبان نسبت داد که بنا بر تأثیرگذاری مقتضیات مترتب بر باورهای آنان که مبتنی بر عدم همراهی محمد حنفیه با امام حسین در کربلاست، محمد حنفیه در تحریرات بزرگ ماوراءالنهری اغلب حضور دارد و در بیشتر تحریرات کوچک ایران حذف شده و کوچک‌ترین اشاره‌ای به وی نشده است (ر. ک. وارس بخاری، ۱۳۹۸: ۵۱/۱ - ۱۸۶).

جز آن باید گفت که علی‌رغم ناشناختگی مسیب‌نامه در کتابخانه‌های هندوپاک، نواحی ایران و ماوراءالنهر به خوبی با این حماسه دینی منثور آشنا بوده و نه تنها موردی از چندگانگی عناوین مبهم در دست‌نویس‌های مسیب‌نامه این نواحی مشاهده نمی‌شود، بلکه مخاطبان به خوبی میان انواع جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه و مسیب‌نامه تمایز قائل می‌شوند. برای نمونه، در دست‌نویسی با عنوان «مجموعه حکایات» به شماره (۸۷۱۴۶) در کتابخانه ملی ایران، علی‌رغم تحریر روایت مسیب‌نامه با همان عنوان اصلی، از جنگ‌نامه محمد حنفیه نیز در ارتباط با دیگر نبردهای وی با کافران یاد شده است و این امر حکایت از آن دارد که کاتب توانسته میان مسیب‌نامه و جنگ‌نامه محمد بن حنفیه تمایز قائل شود و این دو روایت را مستقل از هم در نظر بگیرد، بدون آن که در ارتباط با واقعه کربلا روایتی جدا از مسیب‌نامه، با عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه را در نظر داشته باشد.

ضمن این تمهید، برای اثبات ابهام عناوین چندگانه منتسب به مسیب‌نامه طرسوسی، به فراخور حوصله پژوهش، پنج دست‌نویس از تحریرات بزرگ و کوچک جنگ‌نامه محمد حنفیه و مختارنامه ارزیابی شد و نتایج آن تشریح شده است.

۱-۳-۲. دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش

در فهرست مشترک نسخ فارسی ایران و پاکستان، ذیل ردیف ۱۵۸، مشخصات دست‌نوشته‌ای یک‌جلدی از کتابخانه گنج‌بخش پاکستان، تحت عنوان نادرست «جنگ‌نامه محمد حنفیه» به شماره (۹۳۶۱) ثبت شده است (ر. ک. منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۸۷/۶). اوراق این نسخه به سال ۱۳۸۲ در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

تصویربرداری شده‌اند. این دست‌نویس ۳۱۴ برگ (۶۲۸ صفحه) دارد و متن آن به خط نستعلیق متوسط دوگانه‌ای که به زعم کارشناس کتابخانه به یکی از سال‌های سده دوازدهم هجری تعلق دارد، درون فضای اوراقی بدون جدول و بر مسطر کتابت شده و هر صفحه از آن به طور میانگین بین ۱۱ تا ۱۵ سطر دارد و روایت از فضای یک‌سوم صفحه [۱ ب]، ذیل عبارت «رَبِّ یَسْر، بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَ تَمَّ بِالْخَیْرِ» ابتدا به تحریر شده است. کارشناس کتابخانه در برگ‌شماری اوراق دچار اشتباه شده است.

دست‌نویس مذکور، دو روایت داستانی مستقل از هم را در بر گرفته، اما هیچ یک از فهرست‌نویسان یادآور این نکته نشده‌اند. نخستین روایت داستانی در فاصله اوراق [گ ۱ ب - ۳۶ ب] به خط نستعلیق تحریری متوسطی تحریر شده و به گزارش حماسه ذوفنون نامه اختصاص دارد. هر چند آغاز روایت این بخش مشخص است، اما داستان از برگ پایانی این پاره، علی‌رغم داشتن رکابه بنا به دلایل نامعلومی ناتمام مانده و تحریر نشده است و از صفحه بعد، در فاصله اوراق [گ ۳۷ آ - ۳۱۲ ب] به [تحریر دومین روایت موسوم به جنگ‌نامه محمد حنیفه ابتدا شده و کاتب با دست خطی متفاوت به نقل داستان خروج مسیب خزاعی پرداخته است. روایت بخش دوم از ابتدا ناقص بوده و افتادگی دارد، اما پایان آن مشخص و کامل است. اوراق [گ ۵۹ آ - ب] نسخه سفید مانده، اما روایت دچار افتادگی نشده است. ابیات متن به روال نثر نسخه و با فاصله در پی هم یکسره‌نویسی شده‌اند. اغلب عناوین سرفصل‌ها و برخی گزاره‌های قالبی شنگرف تحریر شده است. رکابه صفحات [آ] به صورت یک تا چند کلمه در گوشه چپ پایین صفحات [ب] کتابت شده‌اند. برخی یادداشته‌ها در حاشیه اوراق [گ ۴۷ آ، ۵۲ آ، ۵۷ آ - ب، ۷۱ آ، ۹۲ ب، ۹۵ ب، ۱۵۵ ب] یا میانه سطرها [گ ۱۷۵ ب] مشاهده می‌شوند.

کارشناس کتابخانه در نخستین برگ آزاد نسخه به خط درشت نگاشته: «داستان محمد حنیفه، ناشناخته»، قید ناشناخته بر عدم تشخیص عنوان صحیح روایت دلالت دارد و فهرست‌نویسان تنها به صرف آن که روایت با گزارش دل‌باختگی محمد حنیفه به ذوفنون بنت شاه ارم کافر آغاز شده، عنوان متن را به صورت حدسی جنگ‌نامه محمد حنیفه برگزیده‌اند و آن را بر هر دو بخش نسخه اتساع داده‌اند، ولی چون از شناسایی هویت بخش دوم گزارش روایت بازمانده بودند، قید ناشناخته را هم در پی عنوان منتخب ذکر می‌کنند.

آغاز روایت بخش اول: «قصه جنگ‌نامه محمد حنیفه ابن امیرالمؤمنین حضرت مرتضی علی، کرم الله وجهه. چنین آورده‌اند: الحمد لله رب العالمین و العاقبة للمتقین و الصلوة علی رسوله محمد و آله و اصحابه اجمعین ... اسعدک الله فی الدارین که این قصه انتشار عجایب و غرایب است. بس لطیف و شریف و بهترین قصه‌ها در

بیان جنگ حضرت امیرالمؤمنین ابومحمد حنفیه و بی بی ذالفنون».

پایان روایت بخش اول: «حضرت امیرالمؤمنین علی و حسن و حسین هم‌چنان کردند، برخاست در روضه حضرت رفتند و گفتند: السلام علیکم یا رسول الله. از روضه حضرت آواز برآمد و علیکم السلام یا جگرگوشه‌های یادگار من. حضرت علی عرض کرده یا رسول الله، هم‌نام ترا بر باد دادم و نمی‌دانم که کجا رفته است».

آغاز روایت بخش دوم: «چنین نکرده‌اند که تو کرده‌ای. خدای شاهد حال است که من ایمان آورده‌ام و از دل و جان گفته‌ام که: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ. یزید لعین ازین سخن در غضب شد و او را شهید کرد. گویند در میان خادمان یزید مردی بود باتدبیر و رای بود و سرهنگ، مرد مردانه بود. نام او صفوان بن عماره بود و از دل و جان دوستدار اهل بیت و او را دختری بود شیرین کلام و فصیح‌زبان همان فاطمه بنت صفوان».

پایان روایت بخش دوم: «در غوجی پلیدی افتاد و باز محمد حنفیه او را از آن غوجی برآورده همان جا بگشت. پس روسیاه بگشت. پس ای برادر اقبال و مراد باز به وقت موقوف است، بر مردان و غازیان شده آمده است. در باب روسیاه روایت بسیار است».

ترقیمه نسخه: «تحریر فتاریخ ماه رجب روز شنبه در پادشاهی شامحمود تحریر یافت بدست خط فقیر حقیر برگوشته نبات شاه سید ولد انار شاه سید شیرازی که هر کس مطالعه نماید فقیر را از برای شهید حسین علیه الصلوات و سلام بفاتحه یاد کند. من نوشتم صرف کردم روزگار / من نمانم این بماند یادگار. این کتاب شاهزاده محمد حنیف نوشته شد. هر کس دعو کند در شرع شرف نامسموع باشد».

پس از بررسی بخش دوم دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش، موسوم به جنگ‌نامه محمد حنفیه، و ارزیابی آن با متن منتشره مسیب‌نامه مشخص شد که رئیس سرفصل‌ها، شخصیت‌ها، گزارش و ترتیب وقوع رویدادهای این روایت، مشابهت تمامی با گزارش قیام خون‌خواهان حسینی در مسیب‌نامه دارد و عنوان روایت بخش دوم با تسامح و در پی عدم شناخت صحیح‌گزینش شده و نسبتی با خروج پهلوان محوری روایت مسیب‌نامه علیه یزید ندارد، لذا عنوان صحیح روایت این پاره از نسخه با وجودی که نام ابوطاهر طرسوسی یا وارس بخاری در آن ذکر نشده، مسیب‌نامه است و نه جنگ‌نامه محمد حنفیه.

۲-۳-۳-۲. دست‌نویس کتابخانه عمومی پنجاب لاهور

پانصدووهفتادوسومین نسخه فارسی مضبوط در فهرست کتابخانه عمومی شهر پنجاب پاکستان به زبان اردو، مشخصات دست‌نویسی فارسی ذیل عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه را به شماره (۹۲۴۱) ارائه می‌کند. دست‌نوشته

مذکور ۲۹۰ برگ (۵۸۰ صفحه) داشته و هر ورق آن ۱۳ سطر را شامل می‌شود. متن نسخه درون فضای اوراقی مجدول به دو تحریره شنگرف، بر مسطر و به خط نستعلیق متوسطی به خامه نواب شاه ساکن سرآسیا در تاریخ ۱۲ محرم سال ۱۲۸۱ ه.ق. کتابت شده است.

فهرست‌نویس کتابخانه (ر. ک. عباسی، ۱۹۶۳: ۷۷۴/۱) نسخه مذکور را به اشتباه اثری «منظوم» معرفی نکرده است، بلکه برای یاری پژوهشگران در شناسایی نسخ مشابه، به دنبال معرفی خود از این جنگ‌نامه، مشخصات چند دست‌نویس منظوم دیگر را هم با عنوان جنگ‌نامه محمد حنیفه به دست داده است. روایت این نسخه به مانند تمامی تحریرات بزرگ مسیب‌نامه، نثری آمیخته به نظم دارد، اما منظوم نیست و اصلاً متن آن تا چندین برگ با نثر ابتدا شده است. باری، بعدها مشخص نیست که چرا شادروان احمد منزوی در فهرست مشترک نسخه‌های خطی ایران و پاکستان، از مشخصات این دست‌نویس در بخش منظومه‌ها (منزوی، ۱۳۶۴: ۲۷۴۸/۴) یاد کرده است. ولی چندی بعد، ایشان بدین خطا پی برده و آن نسخه را بار دیگر در مجلد ششم همان فهرست، بخش داستان‌های منثور (ر. ک. منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۸۷/۶) معرفی می‌کند و چنین تسامحی را با این توضیح تصحیح می‌کند: «عباسی این نسخه را نادرست منظوم تلقی کرده، (و من این نسخه را بر اساس همان اشاره عباسی) در بخش منظومه‌ها جای داده‌ام». اما نگارنده پس از مطالعه فهرست کتابخانه عمومی پنجاب تألیف عباسی و اوراق نسخه متوجه شد که عباسی اشتباهی نداشته، بلکه منزوی دچار سهو شده است. فهرست‌نویس کتابخانه تنها در تشخیص عنوان صحیح این دست‌نویس دچار اشتباه شده و در نخستین برگ آزاد نسخه قید کرده: «جنگ‌نامه محمد حنیفه... نامعلوم». به هر روی، همین تسامح جزئی سال‌ها ارزیابی نشد و به حال خود باقی ماند تا زمینه شکل‌گیری حدس‌های دیگری شد و نخست، گروه ادبیات دایرةالمعارف بزرگ اسلامی در مدخل ابومسلم‌نامه و سپس مصحح ابومسلم‌نامه و آن‌گاه دیگر پژوهندگان، سال‌ها به نام ابوطاهر طرسوسی، قائل به وجود روایت مستقل دیگری از احوال نهضت‌های خون‌خواهی پس از واقعه عاشورا به نام جنگ‌نامه محمد حنیفه باشند، حال آن‌که دست‌نویس محل بحث همان مسیب‌نامه است.

پس از بررسی اوراق این نسخه مشخص شد، تنها اختلاف آن با متن منتشره مسیب‌نامه محدود به خلاصگی خطبه، حذف مقدمات روایت، بیشتر اشعار و برخی رویدادهاست؛ اگر نه که رئوس واقعات و سیر خطی جریان حوادث دست‌نویس موسوم به جنگ‌نامه محمد حنیفه هیچ تفاوتی با مسیب‌نامه ندارد. با وجودی که کاتب از وارس بخاری نام نبرده، اما تنها نام ابوطاهر طرسوسی به عنوان داستان‌گزار ذکر شده است. برای ذکر نمونه در همین

پژوهش، بخش از آغاز روایت نقل شده که در آن به گزارش مقاومت و ایستادگی علقمه عراقی در برابر لشکر یزید هنگام بازگشت از مصاف کربلا اشاره شده است و با گزارش مسیب‌نامه مطابقت تمام دارد.

آغاز روایت: «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. رب يسر و تمم بالخير. بعد از حمد و سپاس و قیاس مر خالق جن و ناس که میان حق و باطل رفع التماس کرد و درود نامعدود بر حبیب رب المعبود رسول، محمد مصطفی و احمد مجتبی، صلی الله علیه و سلم. اما بعد چنین روایت می‌کند راوی اخبار و گزارنده اسرار، ابوطاهر علی بن اسمعیل ترطوسی، اسعد الله، که چون یزید پلید امام حسین را در دشت کربلا پربلا شهید کردند و قاتلان امام حسین جانب شام روان شدند و در هر شهری که می‌رسیدند و از هر دیهه و هر ولایت [...] می‌ستانیدند. چون بقلعه علقمه رسیدند...».

پایان روایت: «امیر به جانب لشکر خود برفت و نزد سلطان آمده استاد. سلطان خوشحال شد و اسب بگرفت و سر خارجی ارده شیر که پهلوان نامی یزید بود از فتراک کرد و بر سر نیزه بست. امیر مسیب دیگر مبارز طلبید و گفت هر که از جان خود سیر آمده بیاید. خارجیان چون این ضرب را از دست امیر دیدند، دیگر هیچ کس را یارای آن نشد که به میدان آید. همه گفتند که این رستم داستان است و یا سام نریمان است یا این که...».

۳-۳-۲. دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی

در مجموعه دست‌نوشته‌های کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه‌ای با عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه و اشعار به شماره (۲۰۶۷۵) در ۱۹۰ برگ (۳۸۰ صفحه) نگهداری می‌شود که تا کنون معرفی و فهرست نشده است. نسخه مذکور در هیچ یک از بخش‌های چهارگانه خود انجامه و ترقیمه‌ای ندارد، لذا مشخصاتی از کاتب، تاریخ و محل کتابت به دست نیامد.

متن این نسخه به خط نستعلیق چندگون متوسطی درون فضایی بدون جدول بر مسطر، روی کاغذی از مقوا به رنگ نخودی در فاصله اوراق [گ ۳ آ - ۱۸۹ آ] تحریر شده و هر صفحه از آن ۱۲ - ۱۶ سطر دارد. کاتب در بخش آغازین نسخه گاه سطرهایی از متن را به ذوق خود با مرکب سیاه و گاه شنگرف تحریر کرده است.

روایت این نسخه بدون تبویب و فصل‌بندی فراهم آمده و از آغاز و پایان افتادگی دارد. ابیات متن به روال نثر نسخه یکسره نویسی شده و کاتب میان هر مصراع با علائمی شنگرف فاصله انداخته است. رکابه صفحات [آ] اغلب به صورت دو یا چند کلمه در حاشیه چپ پایین صفحات [ب] نگاشته شده‌اند. کاتب گاه در حاشیه صفحات

اصلاحاتی انجام داده است.

این نسخه پنج بخش دارد و مسیّب‌نامه سومین پاره آن محسوب می‌شود که ابتدای آن مشخص، ولی از پایان تا پیش از شهادت مسیّب و دیگر خون‌خواهان افتادگی دارد و در فاصله اوراق [گ ۳ ب - ۱۵۵ آ] تحریر شده است. بخش چهارم نسخه، روایتی منظوم در بیان قصه مسخ شدن آدمی است که در اوراق [گ ۱۵۵ ب - ۱۷۸ آ] نگارش یافته است. پس از آن نیز، در بخش پنجم نه برگ [گ ۱۷۸ ب - ۱۸۷ آ] در گزارش جنگ‌های پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) ضمیمه نسخه شده است.

این نسخه، صورتی فشرده، کوتاه و ذوقی از روایت تحریر بزرگ مسیّب‌نامه عرضه کرده و در آن به راوی یا جمع‌کننده کتاب هیچ اشاره‌ای نشده است. این دست‌نویس هر چند در ایران نگهداری می‌شود، اما ویژگی‌های زبان‌شناختی فارسی فرارودی در آن مشهود است و شکی نیست که همچون [مف] به دست یکی از اهالی ماوراءالنهر فراهم آمده باشد، ولی به هر روی وجود این نسخه در ایران قابل توجه است.

بخش نخست نسخه گزارشی قصه‌گون از پیوند والدین پیغمبر اکرم (ص)، کرامات شگفت حضرت محمد (ص) پیش از ولادت و نبوت، بغض و کینه کفار قریش از ولادت تا بعثت رسول (ص)، کشتی گرفتن حضرت رسول (ص) با ابوجهل، دیدار ابوالخیر ترسا با حضرت محمد (ص)، ازدواج پیامبر (ص) با حضرت خدیجه (س) و واقعات دوران کودکی امام حسین (ع) و پیش‌گویی شهادت ایشان به دست داده است که ارتباطی با محمد حنفیه ندارد.

پس از آن، راوی شرحی مفصل از وفات حضرت پیامبر (ص) ارائه کرده و برخلاف باور شیعه در شهادت دخت گرامی پیامبر، اشاره‌ای کوتاه از وفات طبیعی حضرت فاطمه (س) عرضه کرده، سپس به کیفیت پیوند شهربانو و حضرت امام حسین (ع) پرداخته، آن‌گاه متوجه وقایع دوران خلافت ابوبکر، عمر و عثمان و فتنه‌انگیزی مروان حکم و نبرد جمل و صفین شده است. پس از شهادت امام علی (ع)، راوی به توصیف تلاش مروان حکم در مسموم ساختن امام حسن (ع) و شهادت ایشان پرداخته و ابن حنفیه در این وقایع نقش بسیار کم‌رنگ و فرعی دارد [گ ۱ ب - ۴۹ آ]. بخش دوم این نسخه با نزاع یزید و طلب بیعت او از امام حسین (ع) و ارسال دعوت‌نامه سلیمان صرد و دیگر کوفیان آغاز می‌شود، آن‌گاه روایت به رسالت مسلم بن عقیل در کوفه و شهادت ایشان پرداخته است. راوی با ورود امام حسین و یاران به دشت کربلا مقتلی هم ابتدا کرده است. پس از شهادت امام، واقعات و کرامات ایشان در راه سفر شام بیان شده است [گ ۴۹ ب - ۷۷ آ].

در بخش سوم، پس از به بند افتادن امام زین‌العابدین (ع)، شخصی با نام «حسن علمدار» نامه‌ای از امام به

حضرت محمد حنفیه می‌برد که پس از یک دوره بیماری به تازگی بهبود یافته است؛ ایشان پس از شنیدن خبر شهادت امام حسین^(ع) و یاران ایشان به سوی مسیب، زریب خزاعی، ابراهیم اژدر، مختار ثقفی و دیگر محبان نامه فراخوان خروج می‌فرستد و مسیب‌نامه با حضور برجسته امیر مسیب غازی آغاز می‌شود و محمد حنفیه رهبری نهضت را بر عهده دارد.

یزید با شنیدن خبر خروج محمد حنفیه، توسن بن ولید را به قتل ایشان مأمور می‌کند، راوی در نسخه هر گاه از ابن حنفیه یاد کرده اغلب به او لقب «قتال عالم» داده است.

محمد حنفیه به هنگام حضور در خانه توسن، دو سردار به نام‌های «اسکندر و ابراهیم بانیازی» را با خود همراه دارد. پس از شکست توسن، ابن حنفیه همراه لشکر خود به کوفه می‌رسد و در این حین، خیل خیل یاران و عیاران امثال مسعود شاه خوارزمی، امیر ماهوی سوری و پسرش بهرام شاه، اسفندیار و ماهیار قزوینی، ماهان عیار و... از ایران و ماوراءالنهر به خون‌خواهی امام سر می‌رسند. یزید نیز شمر را با سپاهی به مدد عبید زیاد می‌فرستد. شمر در راه کوفه پیکی برای دعوت شیر سالوک به مصاف با ابن حنفیه می‌فرستد، ولی با شیبخون او و پسرش علی دیوانه روبه‌رو می‌شود.

برخلاف نسخ تحریر بزرگ، در این نسخه خالد بن یزید حضور ندارد، تنها در کوفه عبید زیاد، شمر و عمر سعد، اتاق جنگ علیه لشکر محمد بن حنفیه را تشکیل می‌دهند. مدتی بعد قثم بن عباس از زبیرباد مغرب به کوفه می‌رسد و عمرو بن علی و فضل جعفر طیار روی به عسقلان آورده و طریر خزاعی را مدد می‌کنند. در این احوال، شاهزادگان چند بار توسط عیاران خصم ربوده شده و به مدد سید بطلال یا عیاران نجات پیدا می‌کنند. مدتی بعد، طوغان ترک از ملک خطای رسیده و عبیدالله زیاد را اسیر و در حضور محمد حنفیه به مکافات می‌رساند.

از این پس، دیگر رویدادها مطابق تحریر بزرگ، اما با فشردگی و حذف بسیاری موارد ادامه پیدا می‌کنند. سرانجام یزید از سپاه خون‌خواهان شکست خورده و به دژ انوشیروان در کوه لبنان می‌گریزد، جالب آن جاست که امام زین العابدین^(ع) و اهل بیت در شهر دمشق بر جایند و به مانند دیگر تحریرها، محمد حنفیه برای باز پس گرفتن ایشان مکاتبه و مصالحه‌ای با یزید ندارد. راوی در ادامه به درگیری و جدال قثم بن عباس با آق اژدرگیر در سمرقند و غیبت ایشان در چاه پرداخته است.

پس از رهایی امام و اهل بیت از بند یزید، مسیب و محمد حنفیه به کوه لبنان لشکر می‌کشند، ولی با

وساطت ابوهریره با یزید صلح می‌کند. مدتی بعد به تحریک مصریان یزید بار دیگر بر سر مسیب می‌رود، اما شکست خورده می‌گریزد و محمد حنفیه برای سرکوب مصریان، مدتی در مصر اقامت دارد. پس از این، مروان لشکری عظیم گرد آورده و پیوسته بر سر مسیب ایلغر می‌فرستد، روایت در این محل ناتمام می‌ماند [گ ۷۷ ب - ۱۵۵ آ].

در روایت به هیچ روی زنان عیار حضور ندارند و راوی جز چند بار از سید بطلال نام نبرده و به مانند تحریرهای بزرگ، بطلال غازی در خروج خون خواهان شرکت ندارد و فرجام کار او نیز نامشخص است. برخلاف دیگر دست‌نوشته‌ها، کاتب این نسخه از اهل سنت بوده و مصالحه و جانب‌داری لفظی با خلفای ناحق، معاویه و یزید دارد؛ اهل خصم را از زبان خون خواهان به چهار یار سوگند می‌دهد و گاه برای خطاب معاویه از «حضرت» استفاده کرده و لعن و نفرینی در مورد قتل کربلا، یزید و مروان ندارد.

برآیندهای بررسی این دست‌نویس حکایت از آن دارد که عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه نه تنها نسبت صریح و مدلی با بخش‌های اول، دوم، چهارم و پنجم نسخه مذکور ندارد، بلکه بخش سوم این دست‌نوشته نیز همان گزارش تحریر بزرگ مسیب‌نامه محسوب می‌شود و روایت داستانی مستقلی از موضوع خون خواهی امام حسین به شمار نمی‌رود که ابن حنفیه پهلوان یا شخصیت محوری آن قلمداد شود، بلکه به مانند دیگر خون خواهان و زیر سایه حضور جریان‌ساز و پررنگ مسیب نقش فرعی خود را ایفا می‌کند.

آغاز روایت بخش اول: «... شمایان رغبت و رضا باشد به حضور مایان قبول کنید. بی‌بی ایمنه عبدالله قبول کرد، عبدالله نیز بی‌بی ایمنه را قبول کرد، آن‌گاه هر چار فرشته از خانه بی‌بی بیرون آمدند و غایب شدند. عبدالله و بی‌بی ایمنه فراهم آمد و در روایت صحیح آورده است که حمل بی‌بی ایمنه از شجرة النور است و محمد رسول الله، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، از حمل نور آفریده شده است، زیرا که از سر تا پایان سراسر همه نور است؛ در چای شور افتادی و آب شیرین گشتی و بوی مشک گرفتی».

پایان روایت بخش اول: «آن بدبخت سر درافکنده زارزار می‌گریست. والی شام گفت دیده و دانسته آتش دوزخ را اختیار کردی، الحال گریستن فایده ندارد. راوی گوید تا سه شیان‌روز گریه می‌کرد و آب و طعام نمی‌خورد و می‌گفت وای بر من که دین از دست دادم و دنیا هم به دست نیامد. حاکم دمشق فرمود که بر اسب بسته کرد کشاله‌کنان می‌زدند که او را به جزیره قیل و قال بردند که در دریا اندازند».

آغاز روایت بخش دوم: «یزید آمده بر تخت نشست. عمر سعد و سعد نحس و عبدالله جبار را به نزدیک امام

حسین فرستاد که یا امام، به من بیعت کن و اگر نمی‌کنید میان ما و شما شمشیر است. چون پیش امام رسیدند و حقیقت را بیان نمودند، امام حسین فرمود که شما می‌دانید که پدر من کیست و جد من کیست و جد کلان یزید ابو صنان بن حرب است که در جنگ اُحُد سنگ زد و دندان سید عالم را مجروح کرد و بر حق برادرم چنین کرد که به شما یان معلوم است. عمر سعد و سعد نحس تندی کردند، عبدالله جبار مشت بر پیشانی او زد و آخر ایشان از مدینه بیرون ایشان پیش یزید آمدند...».

پایان روایت بخش دوم: «آن منافقان مخدومانی که آفتاب و ماه روی ایشان را ندیده بود، آن سگان خوارج سر و روی برهنه بر شتران نشانده و بردند تا به شهر عسقلان رسیدند که سالار یعقوب و عمر سعد امیران آن شهر بودند که شهر را بیاریند و بر دروازه‌ها مطربان بنشانیدند چنان که بانگ دهل و بوق و سرنا در عالم افتد، آن‌گاه پیش یزید خوارج خبر فرستادند، بعد از آن در شهر درآمدند...».

آغاز روایت بخش سوم: اوراق آغاز این بخش که به گزارش خروج زریر پرداخته از روایت افتاده است.

پایان روایت بخش سوم: «خبر رسانید که مسیب در میان دژه کوه فرود آمده است. مروان بسیار خوش وقت شد با لشکر خود وقت نیم شب خوارجیان هر چهار طرف آمده شب خون زدند مسیب را فرصت سلاح پوشیدن نشد، سوار شده برآمده مقابله لشکر یزید کرد و از کشته پشته‌ها ساخت و صفیان علم امام را پیش می‌برد. مسیب هفت زخم خورده بود، اما چون شیر غزان می‌کوشید و سه زخم بر تن صفیان رسیده بود و مسیب دید که هزار کس شهید شد، به درگاه قاضی الحاجات مناجات می‌کرد که همون وقت از پژه بیابان گردی پیدا شد و جا سوس به مسیب خبر رسانید که اینک محمد حنیف و طوغان ترک رسید که طوغان با بیست هزار تیرانداز رسیده یزید را گفت ای یزید، عهد را شکستی، وای بر جان تو؛ گفته مانند شیر غزان جنگ می‌کرد که یزید گفت کسی این چنین بهادر است که سر این ترک».

آغاز روایت بخش چهارم:

«الهی شکر این انعام گویم	به این الطاف هر دم تازه رویم
که اندر اما محمد حسابم	به طالع که دادی کامیابم
ز مسخ صورت ایمن گشته مائیم	بحمد لله به دین مصطفی ایم»

پایان روایت بخش چهارم:

«مسجد و پل همه جا ساخت به عشق و شادی
آن چه کرده همه از بخشش قرآن کرده
به کمالات شنیده چه زبان جنبانم
طالع آمد پدرش بهر مبارک‌بادی
قصه کوتاه که آشفته و سرگردانم
چون بوبینم به غلامان درش حیرانم»

برتر آن است که اقرار کنم نادانم»

آغاز روایت بخش پنجم: «آغاز داستان قلعه سلاسل و کشته شدن [...] بر دست حیدر کزار و آن شاه دلدل سوار یعنی علی مرتضی، اما راویان اخبار و ناقلان آثار از قول احمد مختار چنین روایت می‌کنند که روزی حضرت رسول علیه‌السلام در مسجد نشسته بودند ناگاه آواز غلبه برآمد. حضرت روی به جانب سلمان کرد و گفت ای سلمان، از مسجد بیرون رو بین که این چه خروش است».

پایان روایت بخش پنجم: «شاه مردان به دست مبارک سنان نیزه او را بگرفت و دور انداخت و ذوالفقار از میان برکشید، چنان بر فرق عنقا بزد که او را مثل خیار پوسیده به دونیم کرد. در آن وقت، جبرئیل ندا آورد که یا علی، ذوالفقار را محکم بگیر و گرنه تا پشت گاو و ماهی فرورود. چون لشکر عنقا این ضرب بدیدند، همه مسلمان شدند و حضرت رسول همان ملک را به عمار، پسر عنقا داد و وزیری که مسلمان شده بود وزیر او کرد و خود با شاه مردان و لشکر اسلام به مدینه بیامدند، دوستان شاد و دشمنان کور شدند؛ و الله اعلم بالصواب».

۴-۳-۲. دست‌نویس کتابخانه ملی ایران

در مجموعه نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، دست‌نویسی به زبان فارسی در یک جلد با عنوان «قصه محمد حنیفه» به شماره (۳۰۴۰۰) در ابعاد جلد «۲۲/۵×۱۳» نگهداری می‌شود که در سال ۱۳۸۸ توسط سید صادق آصف‌آگاه خریداری شده و به سال ۱۳۹۷ در کتابخانه ملی ایران از اوراق آن تصاویری تهیه شده است. جلد این نسخه از جنس مقوای بوده و ابره‌ای از گالینگور مشکی بر آن کشیده‌اند و رویه درونی دقه، آستری از جنس کاغذ نخودی دارد. در اوراق و جلد این دست‌نویس آثار لکه، آفت‌زدگی، مرمت غیراصولی، فرسودگی برگ‌ها و جلد الحاقی مشاهده می‌شود.

دست‌نوشته مذکور به طور مجموع، ۳۹ برگ (۷۸ صفحه) دارد که از این شمار ۶ برگ آن (۱۲ صفحه) آزاد

است و هر صفحه به طور متوسط بین ۱۱ تا ۱۵ سطر دارد. متن نسخه به خط نستعلیق متوسطی در ۳۳ برگ (۶۶ صفحه) درون فضای اوراقی به ابعاد «۷×۵/۱۵» روی کاغذ هلندی نخودی و آهارمهره، بدون جدول بر مسطر و در یکی از سال‌های سده سیزدهم ق؟ کتابت شده است. روایت داستانی از فضای یک‌سوم صفحه و ذیل عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» ابتدا به تحریر شده و پس از اتمام گزارش آن، ترقیمه و انجمله‌ای به دست داده نشده است. اوراق نسخه هنوز برگ‌شماری نشده‌اند. متن روایت فاقد هر گونه سرفصل و تبویب دیگری است. رکابه صفحات [آ] به صورت دو تا چند کلمه در حاشیه چپ پایین صفحات [ب] نگاشته شده است. یادداشت‌های در حواشی اوراق [۲-آ، ب، ۳، ۷، ۱۴ ب] مشاهده می‌شود و قلم نسخه از اوراق [گ ۱۴ ب- ۱۶ آ] آشفته و ناخوب به نظر می‌رسد.

نخستین سطر نسخه این دست‌نوشته همسو با عنوان آن، در ستایش محمد بن حنفیه آغاز شده، اما پس از مطالعه تمامی اوراق آن مشخص شد که روایت این نسخه گزارش فشرده‌ای از تحریر بزرگ مسیب‌نامه محسوب می‌شود و ترتیب وقوع رویدادها، حضور شخصیت‌ها و رئوس کلی مطالب آن همسانی تمامی با حماسه مسیب‌نامه دارد و در سراسر مطالب نسخه شاهی در رد این ادعا مشاهده نمی‌شود.

روایت به ترتیب با اظهار اسلام ترسایان پس از مشاهده سر بریده امام حسین آغاز می‌شود. با قیام زریب خزاعی و خواهرش، فاطمه در شهر عسقلان و انتشار خبر شهادت امام میان محبان و خروج مسیب و مدد او و عمرو بن علی و فضل جعفر طیار به زریب خزاعی در عسقلان و ظهور طوغان ترک و جدال با عبیدالله زیاد و عمر سعد دنبال می‌شود. مرحله نخست قیام محبان با کشته شدن عمر سعد و عبیدالله زیاد به پایان رسیده و در برهه پسین، مقابله با یزید آغاز می‌شود و جریان رویدادها تا سرگردانی و گریز یزید، فتح دمشق و ویرانی آن، آزادی اهل بیت از بند و مرگ یزید ادامه پیدا می‌کند. کاتب در گزارش کوتاه خود تا توانسته روایت تحریر بزرگ را پیراسته، به گونه‌ای که داستان با مرگ یزید پایان می‌یابد و سخنی از سرنوشت پهلوانان محوری قیام و احوال ایشان با مروان نیست و محمد حنفیه نیز حضور در سایه دارد و کردارهای پهلوانی بیشتر به دست مسیب و طوغان ترک نمود می‌یابد.

۵-۳-۲. دست‌نویس کتابخانه دانشگاه فردوسی مشهد

در فهرست دست‌نوشته‌های کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد، مشخصات نسخه‌ای یک‌جلدی تحت عنوان نادرست «مختارنامه» به شماره (۳۴۰) در ابعاد (۷/۱۴ × ۲۵ سم) ثبت شده است. این

نسخه در اسفند سال ۱۳۵۱ خریداری، و سال‌هاست که در آن کتابخانه نگهداری می‌شود. دست‌نویس حاضر از آرایش و تکلفات تجلید و کتابت بی‌بهره است، ولی وضعیت اوراق و وضوح خط آن در مجموع مطلوب بوده و برگ‌ها افتادگی یا بریدگی ندارند. جلد این دست‌نوشته در هر دو دقه از جنس مقوایی بدون روکش است، ولی عطف آن را تیماجی سرخ‌رنگ گرفته‌اند.

متن این نسخه به خط نستعلیق متوسّطی درون فضای جدولی با زنجیره یا تحریره شنگرف بر مسطر روی کاغذ خوقندی براقی توسط «ملاً محمد صالح بن ملاً نذیر محمدبای تاشکندی» در مدرسه قلعه خان به سال ۱۲۵۲ ه.ق. در ۱۸۱ برگ (۳۶۲ صفحه) عموماً ۱۵ سطری تحریر شده و روایت آن ذیل سرلوحه‌ای با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» ابتدا شده است.

کاتب در موارد مختلف به قصد اصلاح تسامحات و اضافات روایت، عبارات و کلمات را قلم گرفته یا برخی افتادگی‌ها را در حاشیه صفحات یادآور شده است. تنها برخی صفحات این دست‌نویس رکابه دارند که در این حالت، رکابه صفحات [آ] به صورت یک تا چند کلمه در گوشه چپ پایین صفحات [ب] نگاشته شده و از اواسط نسخه، برخی گزاره‌های قالبی شروع روایت، کلمات خاص یا سرفصل‌هایی نظیر «القصه، شعر، بیت، مصرع، و اما راوی گوید، و اما راویان این نقل جان سوز، و اما شما فصلی از شمر و عمر سعد شنوید...» شنگرف هستند. ابیات متن به روال نثر نسخه یکسره نویسی شده و کاتب با علائمی شنگرف میان هر مصراع فاصله انداخته است. در جایی از اوراق این نسخه اشاره‌ای به محمد بقای وارس بخاری نشده، اما در آغاز نسخه ابوالعلائی مغربی، ابوالحسن سماکشافی، ابوالمفاخر بن یحیی ازدی و ابوطاهر طرسوسی تحت عنوان راویان مسیب‌نامه معرفی شده‌اند.

در روایت این نسخه، حضور امام زین‌العابدین^(ع) تا حدودی پررنگ است. حضرت محمد حنفیه در حاشیه رویدادها قرار گرفته و اغلب هیچ کردار و کنش قابل توجهی هم ندارند. جالب‌تر آن که نسخه در حالی به پایان می‌رسد که فرجام کار محمد حنفیه و امام زین‌العابدین^(ع) و بسیاری از دیگر منتقمان نامعلوم باقی می‌ماند، هم‌چنین جز باباشغال دیگر عیاران محب نیز بدون آن که کردار و حیات‌شان به نتیجه مشخصی برسد، از روایت غایب شده‌اند. در روایت این نسخه، نقش مختار ثقفی و محمد حنفیه بسیار کم‌رنگ‌تر از آن است که مؤید صحت عنوان فرضی فهرست کتابخانه و برخی از دیگر اظهار نظرها باشد. طرح کلی روایت، شخصیت‌ها و کردارشان و نیز حضور ماهان و دیگر عیاران از وجوه تشابه تمام این نسخه با تحریرات بزرگ مسیب‌نامه است.

به طور کلی، نسخه مذکور از حیث حفظ ترتیب بیان رویدادها، تسلسل و پیوستگی آن‌ها با یکدیگر و بسترسازی و پاگشایی منطقی حضور قهرمانان در روایت یک‌دست و روشمند نیست، حتی بسیاری از رویدادهای قیام مسیب نه تنها به تفصیل ذکر نشده بلکه مسکوت هم بر جای می‌ماند. به نظر می‌رسد که این ناهمگنی بیشتر معطوف به خلاصگی روایت مسیب‌نامه تا بی‌توجهی نسخه‌پرداز و دست بردن وی در روایت، هر چند کاتب در انجامه گفته است که: «سهو خطایی که برآید آن را به قلم تراش عفو تراشیده در تصحیح او کوشیده اصلاح آن را درست نمایند، زیرا که این کمینه در بابت کتابت قلیل البضاعت شد».

نسخه مذکور به طور قطع خلاصه‌ای از تحریر بزرگ مسیب‌نامه محسوب می‌شود، اما به نظر می‌رسد که در فرجام این نسخه دخل و تصرفی شده و تا حدودی به مختارنامه‌ها نزدیک باشد، زیرا روایت آن در حالی با مرگ یزید پایان می‌پذیرد که برخلاف مسیب‌نامه، هنوز عمر سعد، حفص ناجوانمرد، سنان بن انس، خولی بن یزید، شمر، ابن زیاد و... بر جای هستند تا در خروج مختار ثقفی به مکافات کردار خود برسند.

آغاز روایت: «بسم الله الرحمن الرحيم، اما راویان اخبار و ناقلان آثار و محدثان داستان بوستان سخن چنین آورده‌اند که ابوالعلائی مغربی و ابوالحسن سماکشافی و ابوالمفاخر بن یحیی ازدی و ابوطاهر بن حسن بن علی بن موسی بن اسماعیل ترسو سی اسعدکم الله فی الدارین چنین روایت می‌کنند که امیرالمؤمنین امام حسین پنجاه و هفت ساله بودند که ایشان را به درجه شهادت رسانیدند و از هجرت رسول، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، شصت و یک سال گذشته بود. شمر سر از تنه مبارک ایشان جدا کرد و عالم سیاه و تاریک گردید، شمر مدهوش شده بر زمین افتاد و چون به هوش آمد، دید که لب مبارک ایشان می‌جنبد، گوش ناپاک خود را بر لبان پاک امام آورد، آوازی از لبان مبارک شریف ایشان می‌آمد و می‌گفتند که خداوندا...».

پایان روایت: «معاویه کوچک بر بالای منبر برآمده و خطبه‌ای مشتمل بر حمد و ثنای خداوند جل و علا و نعت شریف سید عالم، حضرت رسالت رضوان الله تعالی اجمعین کرد، آن‌گاه امیرالمؤمنین حسین را ستایش کرد و خطبه‌ای به نام امام زین العابدین رضی الله عنه خوانده ستایش کرد و پدر خود را بسیار مذمت کرد و گفت ای اهل شام، پدرم به راه غلط رفته بود از برای دنیا از دین برگشته و اولاد رسول علیه السلام را کشته اخیر دنیا وفا نکرد به عقوبت تمام مرد تا احوالش در آن جهان چه باشد، دیگر شما یان گواه باشید که من دوستان اهل بیت رسول علیه السلام ام. الغرض نماز جمعه را ادا کرد، این خبر بر امام زین العابدین رسید، امام به غایت شادمان شدن، گفتند که الحمد لله اکنون دل من جمع شد، لشکر را رخصت دادند و گفتند بروید. مسلمانان به

شهرهای خود و به منزل‌های خود در تاریخ جمادی‌الثانی رفتند والله اعلم بالصواب».

انجامه نسخه: «به اتمام رسید این کتاب بر دست فقیر حقیر راجی به سوی رحمت باری عزّ اسمه ملا محمد صالح بن ملا نذیر محمدبای تا شکندی در مدرسه قلعه خان در ماه مبارک محرم در روز چهارشنبه سنه ۱۲۵۲ بود که تمام یافت. چون این نسخه در نظر اهل فطرت و دانش و ذکی فهمان با صره‌بینش درآید، بر سهو و بر خطایی که برآید آن را به قلم تراش عفو تراشیده در تصحیح او کوشیده اصلاح آن را درست نمایند، زیرا که این کمینه در بابت کتابت قلیل البضاعت شد، به توفیق خدای لاینام، این کتابت روز چهارشنبه تمام شد؛ والله اعلم».

۳. نتیجه‌گیری

در فهرست روایت‌های داستانی منسوب به ابوطاهر طرسوسی، فقط شماری از آثار دارای اصالت هستند و برخی عناوین دیگر با زمینه موضوعی مشابه، در حقیقت عنوانی چندگانه از یک روایت ابوطاهر طرسوسی محسوب می‌شوند. در پژوهش حاضر با رویکرد نسخه‌شناختی، سعی شد تا این موضوع با تمرکز بر مسیّب‌نامه و ارزیابی روایت‌های هم‌نام دیگر آن مثل جنگ‌نامه محمد حنفیه، مختارنامه و جنگ‌نامه امام زین‌العابدین اثبات شود. برآیندها پس از بررسی پنج دست‌نویس با عناوین چندگانه، حکایت از آن دارد که ابوطاهر طرسوسی جز از مسیّب‌نامه، روایت مستقل دیگری با زمینه خون‌خواهی تألیف نکرده که محمد حنفیه شخصیت محوری آن قلمداد شود و دست‌نویس‌های عموماً منثوری که در پیوند با گزارش احوال نهضت‌های پس از عاشورا در فهرس نسخ خطی ذیل عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه به ثبت رسیده، در واقع تحریرات بزرگ و کوچکی از مسیّب‌نامه قلمداد می‌شوند که به دلیل سهو کارشناسان و فهرست‌نویسان، ابهامی در تشخیص عنوان صحیح روایت آن پدید آورده است. جز این، سایر نسخه‌های خطی موسوم به جنگ‌نامه محمد حنفیه، گزارشی از غزای محمد حنفیه با کافران و دلباختگی او به برخی شاهدختان و پهلوان بانوان و دفع موانع وصال با ایشان به دست داده است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

۴. کتاب‌نامه

- آیدنلو، سجّاد، «ابوطاهر طرسوسی / طرسوسی شاهنامه را به نثر درنیاورده است (توضیح یک اشتباه در فهرست نسخ خطی)»، در **حضرت سیمرغ** (بیست‌وپنج مقاله و یادداشت درباره شاهنامه و ادب حماسی ایران)، تهران، دکتر محمود افشار، چ ۲، صص ۲۳-۳۲، ۱۳۹۶.
- **امام‌نامه** (منظوم)، دست‌نویس کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، به شماره (۶۰/۷۸۰۵ - H)، تاریخ کتابت: سده ۱۳ ق؟، تعداد اوراق: ۳۶۸ ص.
- باقی محمد بن مولانا یوسف، **اسکندرنامه**، تصحیح حسین اسماعیلی، چ ۱، ج ۲، تهران، معین، ۱۳۹۲.
- **جنگ‌نامه محمد حنفيّه و اشعار**، دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره (۲۰۶۷۵).
- **جنگ‌نامه محمد حنفيّه**، دست‌نویس کتابخانه عمومی پنجاب لاهور، به شماره (۹۲۴۱).
- **داستان غزوات پیامبر** (منثور)، دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد، به شماره (۱۹۹۰/۲)، تاریخ کتابت: ۱۲۶۷ ق، تعداد اوراق: ۱۶۹ ص.
- ذوالفقاری، حسن و بهادر باقری، **افسانه‌های پهلوانی ایران**، ج ۲، چ ۱، تهران، خاموش، ۱۳۹۹.
- طرسوسی، ابوطاهر، **ابومسلم‌نامه**، تصحیح حسین اسماعیلی، چ ۴، ج ۱، تهران، معین، قطره و انجمن ایران‌شناسی فرانسه، ۱۳۸۰.
- عباسی، منظور احسن، **تفصیلی فهرست مخطوطات فارسیه: پنجاب پبلک لائبریری لاهور**، لاهور، مطبعه دی آئیدل پرنٹینگ ورکس، ۱۹۶۳.
- فرج‌اللہی، رحیم، «تحلیل ساختار و محتوای قصه‌های منظوم حماسی شیعی»، **رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان**، استاد راهنما: غلامحسین شریفی ولدانی، ۱۳۹۸.

- ----- ، «پژوهشی در قدمت و اصالت جنگنامه‌های محمد حنفیه»، فصلنامه شعرپژوهی بوستان ادب دانشگاه شیراز، س ۱۲، ش ۳، صص ۱۵۹-۱۸۶، ۱۳۹۹.
- قصه محمد حنفیه، نسخه خطی به شماره (۳۰۴۰۰)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، بی تا.
- مجموعه حکایات، نسخه خطی به شماره (۸۷۱۴۶)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تاریخ کتابت: ۱۲۳۸ ق.
- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۶، چ ۱، لاهور، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵.
- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۴، چ ۱، لاهور، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۴.
- طرسوسی، ابوطاهر، حماسه قران حبشی، تصحیح میلاد جعفرپور، ج ۲، چ ۱، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۵.
- -----، قهرمان نامه، تصحیح عباس پارسا طلب، چ ۱، تهران، خاموش، ۱۳۹۸.
- طرسوسی، ابوطاهر و دیگران، نسخه خطی مختارنامه به شماره (۳۴۰)، کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد، تاریخ کتابت: ۱۲۵۲ ق.
- گروه ادبیات، «ابوطاهر طرسوسی»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۵، چ ۲، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، صص ۶۴۶-۶۴۷، ۱۳۷۸.
- وارس بخاری، محمدبقای و ابوطاهر طرسوسی، مسیب نامه، تصحیح میلاد جعفرپور، ج ۳، چ ۱، تهران، دکتر

محمود افشار و سخن، ۱۳۹۸.

انگلیسی:

- Massé, Henri, «ABŪ TĀHIR TARSŪSĪ», **The encyclopedia of Islam**, edited by H.A. R. Gibb, J. H. Kramers, & others, Vol 1, 1st Ed, Leiden, Brill, 1986.